

Orta Çağ'da İslam Dünyasında Yazılmış Eserlerde “Çiçek ve Kızamık” Üzerine: Çeviri Dönemi*

Smallpox and Measles According to Works of the Islamic World in the Middle Ages: The Translation Period

Ahmet Acidumanⁱ, Çağatay Aşkitⁱⁱ

ⁱProf. Dr. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD., <https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

ⁱⁱDoç. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı AD. <https://orcid.org/0000-0001-6357-320X>

Öz

Amaç: Bu çalışmada Orta Çağ'da İslam dünyasında çeviri döneminde kaleme alınmış eserlerde yer alan çiçek ve kızamık hakkındaki bölümlerin incelenerek, Türkçeye çevrilmesi, tartışılması ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem: Bu amaçla bu çalışmada Râzî'nin *Kitābu'l-Hāwī fī't-ṭibb*'ında yer alan çiçek ve kızamık hakkında Ahrun'un *Kunnāsh fī't-ṭibb* adlı eserinden yapılmış olan alıntılar ile Ṭaberī'nin *Firdevsu'l-ḥikme fī't-ṭibb* ve Ṣābit b. Ḳurra'nın *Kitābu'z-Zāḥire fī 'ilmi't-ṭibb* adlı eserlerinde çiçek ve kızamık üzerine yazılan bölümler incelenmiştir. Bu eserlerde yer alan çiçek ve kızamık ile ilgili bölümler Türkçeye çevrilmiş ve çevirisi yapılan bu bölümler orijinal metinlerle birlikte yazının bulgular kısmında sunulularak tartışılmıştır.

Bulgular: Ahrun'dan yapılan alıntılar *Kitābu'l-Hāwī fī't-ṭibb*'in 17. kitabının “Cederī/Çiçek ve Haşbe/Kızamık ve Ṭawā'in/Taunlar üzerine” başlıklı bölümünde yer almaktadır. Ṭaberī'nin *Firdevsu'l-ḥikme fī't-ṭibb* adı eserinin dördüncü nev'inin, onuncu makalesinin, yirmi birinci faslı “Humre/Erizipel ve Cederī/Çiçek, bu ikisinin belirtileri ve tedavileri hakkındadır” başlığı taşımaktadır. Ṣābit b. Ḳurra'nın *Kitābu'z-Zāḥire fī 'ilmi't-ṭibb*'ında ise çiçek ve kızamık hakkındaki bilgiler “Hummalar, Çiçek ve Kızamık, Bayıltıcı Hummalar, Damar Kesme ve Bayılma Çeşitleri” başlıklı yirmi altıncı bölümünün “Cederī/Çiçek ve Haşbe/Kızamık Hakkındadır” alt başlıklı kısmında yer almaktadır.

Sonuç: Orta Çağ'da İslam dünyasında çeviri dönemi olarak adlandırılan zaman diliminde çevirisi yapılan Ahrun'un *Kunnāsh*'ı ile bu dönemde telif edilen Ṭaberī'nin *Firdevsu'l-ḥikme*'si ve Ṣābit b. Ḳurra'nın *Kitābu'z-Zāḥire*'sinde çiçek ve kızamık hakkında verilen bilgiler hem dönemin tıbbi paradigması olan humoral patoloji teorisinin ilkeleriyle hem de birbiriyle uyumlu olup, zaman zaman da birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Anahtar kelimeler: Çiçek, Kızamık, Ahrun, Ṭaberī, Ṣābit b. Ḳurra, Tıp tarihi

ABSTRACT

Object: In this study, it is aimed to find out the sections about smallpox and measles in the works written in the translation period of the Islamic world in the Middle Ages, to translate them into Turkish, to evaluate the information and to contribute to the Turkish medical history literature.

Materials and Methods: For this purpose, the quotations from Ahrun's *Kunnāsh fī al-ṭibb* about smallpox and measles in Rhazes's *Kitāb al-Hāwī fī al-ṭibb* and the chapters on smallpox and measles in *Firdaws al-ḥikma fī al-ṭibb* written by Ṭabarī and in *Kitāb al-Dhakhīra fī 'ilm al-ṭibb* written by Thābit b. Qurra were examined. The sections related to smallpox and measles in these works were translated into Turkish and these translated sections were presented and discussed together with the original texts in the findings section of the article.

Results: Quotations from Ahrun are included in the 17th book of *Kitāb al-Hāwī fī al-ṭibb*, in the chapter titled “Jadarī/Smallpox and Haşba/Measles and Ṭawā'in/Pestilences”. The section on smallpox and measles in Ṭabarī's *Firdaws al-ḥikma fī al-ṭibb* is in the twenty-first chapter of the tenth article of the fourth *naw'* (part) titled “Humra/Erysipelas and Jadarī/Smallpox, about the symptoms and treatments of these two”. Thābit b. Qurra's *Kitāb al-Dhakhīra fī 'ilm al-ṭibb* includes the information about smallpox and measles under the subheading titled “On Jadarī/Smallpox and Haşba/Measles” of its twenty-sixth chapter titled “Fevers, Smallpox and Measles, Fainting Fever, Venesection and Types of Fainting”.

Conclusion: The information provided about smallpox and measles in *Kunnash* of Ahrun, which was translated into Arabic in the time period called the translation period of the Islamic world in the Middle Ages, in *Firdaws al-ḥikma fī al-ṭibb* of Ṭabarī, which was also written in this period, and in *Kitāb al-Dhakhīra fī 'ilm al-ṭibb* of Thābit b. Qurra are compatible with the principles of humoral pathology theory, which is the medical paradigm of the period, and complement each other from time to time.

Keywords: Smallpox, Measles, Aaron, Ṭabarī, Thābit b. Qurra, History of medicine

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2023;13(3):576-591

DOI: 10.31020/mutfd.1335234

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 31 Temmuz 2023; Kabul Tarihi - Accepted: 08 Eylül 2023

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Aciduman <aciduman@medicine.ankara.edu.tr>

Giriş

Salgın hastalıklar tarihin erken dönemlerinden başlayarak karşımıza çıkmışlar ve zaman zaman çok fazla sayıda insanın ölümüne yol açarak insanlık tarihinde derin izler bırakmışlardır. Çiçek ve kızamık da bu tür salgınlara yol açan bulaşıcı hastalıklar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, Meyerhof¹ Antik dönemde Yunan hekimlerin çiçek hastalığını bilmediklerini ve büyük olasılıkla çiçeğin ilk kez geç dönem Helenistik ya da Süryani yazarlar tarafından tanımlandığını, Ullmann² ise Rahip Ahrun ve 'Alī b. Sehl eṭ-Ṭaberī'nin eserlerinde çiçek hakkında kısa bir bilgi verdiklerini, ancak söz konusu hastalığın semptomlarının ve tedavisinin tam olarak ele alındığı ilk eserin Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin *Kitābu'l-Cederī ve'l-ḥaṣbe (De variolis et morbillis)* adlı eseri olduğunu bildirmektedir.

Literatürde yer alan çalışmalar gözden geçirildiğinde, ünlü tarihçi Thukydides'in tanımladığı ve Peloponnesos savaşları sırasında, MÖ 430 yılının baharında Atina'yı etkileyen ve "Atina Vebası/The Athenian Plague" olarak anılan salgının ne olabileceğine ilişkin farklı fikirler ileri sürüldüğü görülmekte,³ ve bu salgının bubonik veba,^{3,4} kızıl,^{3,5} kızamık,^{3,6,7} tifüs,^{3,8} tifo,^{3,9} ergotizm^{3,10} ve tulareminin^{3,11} yanı sıra çiçek salgını^{3,12} da olabileceği iddia edilmektedir. Ayrıca Galenus'un Roma'dan ayrılarak Bergama'ya dönmesine neden olan "Antoninus Vebası/The Antonine Plague"nın da bir çiçek salgını¹³ olabileceği vurgulanmaktadır.

Orta Çağ'da İslam dünyasında salgınlar için kullanılan iki temel terim vardır. Bunlardan ilki *vebā*, diğeri ise *ṭā'ūndur*.¹⁴ *Ṭā'ūn*un genellikle *plague/[veba]* karşılığı olarak kullanıldığını, *vebā*nın da daha genel bir terim olan *pestilential/[bulaşıcı/öldürücü] rahatsızlık* ya da *çevre kirlenmesi* olarak yorumlandığını bildiren Pormann ve Savage-Smith,¹⁴ bu kelimelerin kullanımında tutarsızlık ve karışıklık bulunduğunu, ancak genelde *vebā*nın daha kapsayıcı bir terim olduğunu yazmaktadırlar. Ünver¹⁵ de "Türkiye'de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine" başlıklı makalesinde "veba" ve "taun" kelimelerinin anlamları üzerine yaptığı oldukça ayrıntılı bir çözümlemeden sonra hıyarcıklı vebanın taun, umumi hastalığın veba olduğunu bildirerek, Osman Süleyman'a atıfla "her taun vebadır, lâkin her veba taun değildir"^{15,p:72} diye yazmakta ve şu bilgiyi vermektedir:

"Bu son bir asır zarfında taun kelimesi yerine yalnız veba ismi kalmıştır. Sari diğer hastalıklar başka başka isimlerle anılmağa başlanmıştır. Eskiden veba istilâları hıyarcıklar olursa taundur, aksi takdirde diğer sari hastalıklara alemdir. Taun istilâsı doğrudan bugün veba itlâk ettiğimiz hastalıktır."^{15,p:72}

Orta Çağ'da İslam dünyasında bilim ve tıp sıklıkla dört döneme ayrılarak incelenmektedir. İslam'ın başlangıcından 750 yılına kadar olan zaman diliminin "Erken dönem", 750–900 yılları arasının "Çeviri dönemi", 900-1100 yılları arasının "Altın dönem" ve 1100 yılından sonrasının ise "Gerileme dönemi" olarak değerlendirildiği görülmektedir.¹⁶

Meyerhof'un¹⁶ "Science and Medicine" başlıklı yazısına göre, çeviri döneminde, çevirmenler Yunanca eserlerin ve bu eserlerden yaptıkları alıntılarının çevirilerinin yanında, bu döneme özgü bir öğrenme biçimi olan ve *kunnāş/pandect* olarak adlandırılan el kitabı şeklinde eserler de hazırlamışlardır. Söz konusu eserler sistematik olarak baştan ayağa vücudun tüm hastalıklarını tartışan tıbbi özetlerdir. 'Alī b. Sehl Rabben eṭ-Ṭaberī'nin *Firdevsu'l-ḥikme fī'ṭ-ṭıbb* adlı eseri¹⁷ ile Şābit b. Kurra'nın *Kitābu'z-Zahīre fī 'ilmi'ṭ-ṭıbb* adlı eseri¹ bu döneme ait en önemli tıbbi *kunnāş*lar arasında yer almaktadır.

'Alī b. Sehl Rabben eṭ-Ṭaberī'nin eseri üzerine çalışan ve onu basıma hazırlayan Şiddikī'nin *Firdevsu'l-ḥikme fī'ṭ-ṭıbb*'in Arapça yazılmış ilk tıbbi *kunnāş* olduğu iddiasına karşı çıkan Meyerhof,¹⁷ Süryani rahip ve hekim Ahrun'un *Kunnāşı*'nın Arapça çevirisi bulunduğunu belirtmekte, ayrıca Abbasi halifelerinin ilk dönemlerinde, VIII. yüzyılın sonu ile IX. yüzyılın başında yazılmış ve yazarları arasında Māserceveyh, Mesīh b. Ḥakem ve Yaḥyā b. Māseveyh'in yer aldığı Arapça tıbbi kitapların kayıtlarına atıfta bulunarak, Yahya b. Māseveyh'in eserinin

yazma nüshalarının da çeşitli kütüphanelerde bulunduğunu bildirmektedir. Meyerhof¹⁷ bununla birlikte *Firdevs*'in basılı en erken Arapça tıbbi *kunnāş* olabileceğini ifade etmektedir.

Tıp tarihi literatürü gözden geçirildiğinde, Ebū Bekr Muhammed b. Zekeriyā er-Rāzī'nin çiçek ve kızamık hastalıklarını ele alan *Kitābu'l-Cederī ve'l-ḥaşbe* adlı eseri hakkında bilgi içeren ve onun önemine işaret eden çok sayıda kitap ve makale olduğu görülürken,^{2,19-30} Orta Çağ'da İslam dünyasında, Rāzī'den önce ve sonra yazılmış eserlerde yer alan "Çiçek ve Kızamık" konusu ile ilgili bölümler üzerine yapılmış ya da bunlar hakkında bilgiler içeren az sayıda çalışma bulunduğu, adı geçen konuda bu zaman dilimine ait bilgiler içeren çalışmaların Türkçe literatür bağlamında ise çok daha az olduğu fark edilmektedir.^{1,17,30-32} Bu nedenle Rāzī'nin adı geçen eseri dışında Orta Çağ'da İslam dünyasında kaleme alınmış eserlerde yer alan çiçek ve kızamık hakkındaki bölümlerin incelenerek, bu bölümlerin Türkçeye çevrilmesi, tartışılması ve Türk tıp tarihi literatürüne kazandırılması amacıyla geniş çaplı olması düşünülen bir araştırma planlanmıştır.

Planlanan araştırmanın ilk makalesi olan bu çalışmada Rāzī'nin *Kitābu'l-Hāvī fī't-ṭıbb*'inin 17. kitabının "Cederī/Çiçek ve Ḥaşbe/Kızamık ve Ṭavā'in/Taunlar üzerine" başlıklı bölümündeki çiçek ve kızamık hakkında Ahrun'un *Kunnāş fī't-ṭıbb* adlı eserinden yapılmış olan alıntılar³³⁻³⁵ ile *Firdevsu'l-ḥikme fī't-ṭıbb*'in dördüncü nevinin, onuncu makalesinde yer alan "Ḥumre/Erizipel ve Cederī/Çiçek, ikisinin belirtileri ve tedavileri hakkındadır" başlıklı yirmi birinci bölümün³⁶ ve *Kitābu'z-Zahire fī 'ilmi't-ṭıbb*'in yirmi altıncı bölümünün içerisinde yer alan "Çiçek ve Kızamık Hakkındadır" alt başlıklı kısmın^{37,38} sunulması ve tartışılması amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem

Bu çalışmada temel olarak şu eserler kullanılmıştır:

1. Abū Bakr Muhammed b. Zakariyyā ar-Rāzī. *Al-Hāvī fī al-ṭıbb*. Murāca'at wa Taşhīḥ: D. Muhammed Muhammed İsmā'īl. Al-Mujallad al-Sādis [Vol. VI]. Al-Tab'at al-ULā [First Edition]. Dar Al-Kotob Al-İlmīyah, Beirut, Lebanon; 1421 H./2000 M.³³
2. Rasis. *Liber Elhavi seu totum continentis Bubikir Zacharie Errasis Filii*, Brescia, 1486.³⁴
3. Rasis. *Liber Continens ordinatus et correctus per clarissimum artium et medicine doctorem magistrum Hieronymum Surianum*, Bernardinum Benalium, Venetiis, 1509.³⁵
4. 'Alī b. Rabban-al-Ṭabarī. *Firdausu'l-Ḥikmat or Paradise of Wisdom*. Edited by M. Z. Şiddīqī. Subsided by The E. G. W. Gibb Memorial Trust. Berlin: Buch- u. Kunstdruckerei "Sonne" G. M. B. H., 1928.³⁶
5. Şābit b. Qurra. *Kitābu'z-Zahire fī 'ilmi't-ṭıbb / The Book of Al Dakhira*. Edited by Dr. G. Sobhy. Kahire/Cairo: Maṭba'au'l-Āmīriyye/Government Press, 1928 (Tıpkıbasım Beyrut: Dāru'l-Medīne).³⁷
6. Şābit b. Qurra. *Ez-Zahire fī 'ilmi't-ṭıbb*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No. 2028.³⁸

Kitābu'l-Hāvī fī't-ṭıbb'in 17. kitabının "Cederī/Çiçek ve Ḥaşbe/Kızamık ve Ṭavā'in/Taunlar üzerine" başlıklı bölümündeki çiçek ve kızamık hakkında Ahrun'dan yapılan Arapça alıntılar ile bunların Latince çevirileri, *Firdevsu'l-ḥikme fī't-ṭıbb*'in dördüncü nevinin, onuncu makalesinin "Ḥumre/Erizipel ve Cederī/Çiçek, bu ikisinin belirtileri ve tedavileri hakkındadır" başlıklı yirmi birinci faslı ve *Kitābu'z-Zahire fī 'ilmi't-ṭıbb*'in "Hummalar, Çiçek ve Kızamık, Bayılıcı Hummalar, Damar Kesme ve Bayılma Çeşitleri" başlıklı yirmi altıncı bölümünde yer alan "Cederī/Çiçek ve Ḥaşbe/Kızamık hakkındadır" alt başlıklı bölümü makalenin yazarları tarafından Türkçeye çevrilmiş ve çevirisi yapılan bu bölümler orijinal metinlerle birlikte yazının bulgular kısmında sunulmuş ve ilgili literatür eşliğinde tartışılmıştır.

Kitābu'l-Hāwī fī't-ṭıbb'dan Ahrun'dan yapılan Arapça alıntılar ile bunların Latince çevirileri arasında bazı farklılıkların bulunduğu görülmüş, bu nedenle Türkçe çeviride Arapça metinler esas alınmış, Latince çeviriyle Arapça arasındaki farklılıklar dipnotlarda gösterilmiştir. Yazarlar tarafından yapılan açıklamalar ile alıntılar da yine dipnotlarda verilmiştir. Ayrıca Arapça ve Latince metinlerde yer alan tıbbi terimler ile ilaç olarak kullanılan maddelerin isimlerini içeren bir sözlükçe hazırlanarak ekte sunulmuştur (**Ek-1**).³⁹⁻⁴³

Bulgular

***Kunnāş fī't-ṭıbb – Kitābu'l-Hāwī fī't-ṭıbb*'dan**

Meyerhof^{44,45} İslam'ın ortaya çıkışından kısa bir süre önce İskenderiye/Alexandria'da yaşayan Süryani bir rahip ve hekim olan Ahrun tarafından Yunanca yazılan, Gōsiōs tarafından Süryaniceye çevrilen ve 30 bölümden oluşan bir tıp kitabının (*Kunnāş fī't-ṭıbb*), Emevi halifesi Mervān (s. 64-65/684-685) ya da 'Umar b. 'Abdi'l-azīz b. Mervān (s. 99-101/717-720) zamanında Basralı bir Yahudi hekim olan Māserjeveyh tarafından iki bölüm ilave edilerek Arapçaya çevrildiğini ve kitabın İslam dünyasında kısa sürede büyük bir üne sahip olduğunu bildirmekte, ayrıca bunun büyük bir olasılıkla Müslüman hekimlerin eline geçen ilk kapsamlı tıp kitabı olduğu yönünde bir iddiada bulunmaktadır. Meyerhof¹⁶ yine adı geçen eserin, o zamana kadar antik Yunan tıbbında bilinmeyen bir hastalık olan çiçeğin ilk tanımını içerdiğini de öne sürmektedir. Sarton²¹ da Ahrun'un büyük bir olasılıkla İmparator Heraclius (s. 610-641) zamanında yaşadığını Süryanice ve Arapçaya çevrilen bu Yunanca eserde çiçeğin tanımının yapıldığını bildirmektedir. Adı geçen kitap maalesef günümüze ulaşmamış olsa da kitaptan yapılmış çok sayıda alıntı Rāzī'nin *Kitābu'l-Hāwī fī't-ṭıbb*'ında yer almaktadır.^{1,44} Ahrun'dan yapılmış olan ve *Kitābu'l-Hāwī fī't-ṭıbb*'da yer alan alıntılar ve çevirileri aşağıda yer almaktadır:

«أهرن: الطواعين ورم حار يعرض في الأربيات والإبط ويقتل في أربعة أو في خمسة، والطاعون الرديء أسود، و«الطاعون الأحمر» أقل شراً على أنه ربما قتل، ولا يكاد بنجو من الأسود والأخضر أحد، وكذلك الحصبة والجدرى وسائر ما يثور. وما كان منه أسود أو أخضر فإنه في الغاية من الرداءة. والأصفر رديء ولكنه دونهما. والأحمر والأبيض سليمان.

قال: والجدرى والورشكين ونحوهما تكون من الدم الرديء المحترق وبالمرة.

قال: وإذا احتمل العليل إرسال الدم فلا شيء في علاج الطاعون أبلغ منه ويطلب بعد بالطين الأرميني واسقه منه بالماء البارد فإنه جيد.»^{33,p:2516}

*

“Aaron antram est apostema calidum vel apostema epidimiale quod oritur in inguinibus et subassella et interimit quarto die vel quinto. Et flitrax vel antrax nigrum est malignum et est possibile quod rubeum interficiat. Et videtur impossibile quod possit aliquis a nigro et a viridi evadere et simile est variolis et blacis et omnibus aliis apparentibus in cute eiusdem coloris et sunt in ultimo malignitatis. Et habentes colorem croceum sunt male minoris tamen malignitatis. Albe vero sunt salutifere rubeae autem ut plurimum. Et generantur omnes ex malo sanguine adusto cum colera.^{34,35,f:419r.} *Et si patientes antracem possunt commode flobotomari non reperitur cura melior ipsa et inunge locum ex luto armeno et des similiter de eo in potu cum aqua frigida, est enim satis laudabile et iuvatium.”^{34;35,f:420v.}

*

* Bundan sonraki kısım 1509 baskısında Taberī'nin sözleri olarak yer almaktadır, ancak gerek Arapça metinden gerekse 1486 baskısındaki Latince metinden bu sözlerin Ahrun'a ait olduğu anlaşılmaktadır.

“Ahrun: Taunlar* koltukaltı ve kasıklarda ortaya çıkan sıcak şişliklerdir† ve dördüncü ya da beşinci [günde] öldürürler. Siyah taun‡ kötüdür, kırmızı taun daha az kötüdür, ancak o da öldürebilir. Neredeyse hiç kimse siyah ve yeşil olandan kurtulamaz, keza kızamıktan, çiçekten ve diğer püskürenlerden§ de; bunlardan siyah ya da yeşil olanlar en kötüsüdürler. Sarı da kötüdür, ama diğer ikisinin altındadır. Kırmızı ve beyaz iyidir.

Söyledi: Çiçek, *vereşkîn*** ve benzerleri safralı yanmış kötü kandan olur.††

Söyledi: Eğer hasta tahammül ederse kan alınır, çünkü taun tedavisinde bundan daha önemli bir şey yoktur, sonra Ermeni çamuru ile kaplanır ve hastaya bundan soğuk suyla içirilir, çünkü o iyidir.”††

**

«علامات الجدري والحصبة: الحمى الحادة من أول الابتداء مع صداع وحمرة في العين، وأكثر ما يظهر في اليوم الثالث من ابتداء الحمى وربما كان من أول يوم ومن الثاني. وأفضل العلامات وأدلتها على السلامة أن يثور في الثالث أو في وقت تكون الحمى قد لانت، وبالضد لو ثارت في أول يوم في شدة الحمى والوهج.

قال: وليمسك في فيه طبخ العدس والورد وأكل عينيه بالأثمد والكافور لئلا يخرج في فيه وحلقه وعينه وأنفه. واتق علاج البنفسجي والأخضر فإنه قاتل. وإذا نضج الجدري فنومه على دقيق الأرز ودخنه بورق الآس أو ورق الزيتون فإنه يجففه وقد يسقيهم الحدث من الأطباء اللبن المخيض. واعرف علاماته الرديئة والجيدة من علامات الأمراض الحادة.»^{33,pp:2516-2517}

**

“Signa variolarum et blacciarum sunt a principio febris calida, soda, rubedo oculorum et ut plus apparent hec in tertio die. Et possibile est quod apparent in primo et secundo. Et de laudabilioribus signis salutis sunt cum apparent in tertio aut in tempore quo febris est lenta et econtrario. Cum vero moventur in primo die moventur ex vehementia febris et profunda et forti cogitatione.^{34,35,f:419v} Dico (...) et teneat aeger saepe in ore aquam decoctionis lentium et rosarum et collirizentur oculi cum antimonio et camphora et hec cura perservat omnes oculos guttur et nares ab eis et cum variole sunt coloris violacei vel viridis sunt mortales et cum sunt digeste iaceat super farina rizi et fumigentur cum foliis mirti vel olivarum quia dessiccantur. Et consueverunt iam moderni medici dare in potu lac acetosum extracto butyro. Et habetur notitia signorum bonorum et malorum in capitulo signorum morborum acutorum.”^{34,35f:420v}

**

* Latince çeviride taunlar (eṭ-ṭavā'in/الطواعين) karşılığı olarak *antram* sözcüğü verilmiştir. Metnin devamındaki ṭā'un/طاعون sözcüğü karşılığı olarak *antrax* ve *flitrax* biçimleri de karşımıza çıkmaktadır.

† Latince metinde yer alan “*apostema calidum vel apostema epidimiale*” ifadesi sıcak şişlik ya da bulaşıcı şişlik anlamına gelmektedir. Oysa Arapça metinde sadece *apostema calidum* karşılığı olan sıcak şişlik (verem ḥarr/حار) ifadesi yer almaktadır.

‡ Burada ṭā'un/طاعون karşılığı olarak Latince metinde *flitrax vel antrax* sözcükleri yer almaktadır.

§ Latince metinde püskürenler yerine “*omnibus aliis apparentibus in cute eiusdem coloris*” yani “deride aynı renkte ortaya çıkan diğer tüm şişlikler” ifadesi geçmektedir.

** *Vereşkîn* kelimesi ile ilgili olarak Channing şu açıklamayı vermektedir: “The word *Weraschîn* is rendered *boils* by Stack, and *furunculorum* by Channing, and may perhaps (for it is not certain,) answer to *φυμάτων* in the Greek Translation (...)”^{19,p:151}.

†† Latince metin: “Hepsi, yanmış ve safralı kötü kandan kaynaklı ortaya çıkar”.

‡‡ Latince metinde “*est enim satis laudabile et iuvativum*”, yani “bu övgüye değerdir ve yardımcı olur” ifadesi yer almaktadır.

“Çiçek ve kızamığın belirtileri: Başlangıçtan itibaren şiddetli/akut ateş ile birlikte baş ağrısı ve gözde kırmızılıktır.* Bunlar çoğunlukla ateşin başlangıcının üçüncü gününde ortaya çıkar, birinci ya da ikinci günde de olabilir. Sağlığa işaret eden en iyi belirti püskürmenin üçüncü günde ya da ateşin azaldığı zamanda olması ya da aksine, ateşin şiddetinin ve alevlenmesinin birinci gününde olmasıdır. †,‡

Söyledi:§ Ağzında, boğazında, gözünde ve burnunda çıkmaması için hasta ağzında mercimek ve gül pişmiş tutmalı ve gözüne rastık/antimon ve kâfur ile sürme çekilmelidir.** Menekşe renkli ve yeşil olanın tedavisinde tedbirli olun, çünkü öldürücüdür.** Çiçek olgunlaştığı zaman, hastayı pirinç unu üzerinde uyutun ve mersin yaprağı ya da zeytin yaprağı ile tütsüleyin, çünkü bu, çiçeği kurutur. Yeni tabipler onlara yayık ayranı içirebilirler.** Onun kötü ve iyi belirtilerini akut hastalıkların belirtilerinden öğren.”§§

«أهرن قال: أسلمها الأبيض والأحمر وأردؤها الأسود والأخضر ثم بعده الأصفر. وإذا رأيت قد ثار الجدري والحصبة وقد لانت الحمى فإنها علامة السلامة. وإذا ثار في عنفوان الحمى فإنه مهلك.

قال: وإذا علمت أن الجدري قد بدأ يثور فإياك أن تسقي دواء بارداً فيرجع في الجوف لكن اسقه الرازيانج والكرفس ليثور من الجوف وليتمضمض في فيه بطبيخ العدس واخذر ألا يخرج في فيه وحلقه فيؤذيه.

قال: إذا بلغ الجدري فنومه على دقيق الأرز، ودخنه بالآس وبورق الزيتون فإنه يجففه.»^{33,p:2527}

“Aaron de salubrioribus variolis sunt albe et rubee: et de malignioribus virides et nigre: et post has crocee. Cum manifeste apparent variole et morbili et febris incipit de defervescetur: est signum salutiferum. Et ille que apparent in furore febris sunt mortales.^{34,35,p:419v} Et cum incipiunt apparere variole cavendum est a frigidis. Quia retinentur in interioribus et dandus est succus feniculi et apii ut trahantur ad exteriora: et fiat gargarisma cum aqua decoctionis lentium: et sumac ut nil nocivum possit ori et gutturi evenire. Et cum sunt digeste iaceat patiens super farina rizis et fumigetur cum foliis mirti olivarum et desiccabuntur.”^{34,35,f:422r}

* Latince metinde *febris calida* olarak geçen sıcak ateş çevirisi Arapça metinde şiddetli/akut ateş (el-ḥummā el-ḥādde/الحمى الحادة) karşılığında kullanılmıştır. Arapça el-ḥummā el-ḥārre (الحمى الحارة)'nin yazılışı el-ḥummā el-ḥādde (الحمى الحادة)'nin yazılışına oldukça benzer olup yalnızca re (ر) ve dal (د) harfleri farklıdır ve el yazması eserlerde bu harflerin yazılışları birbiriyle karışabilmektedir.

† Latince metinde “Üçüncü günde ya da ateşin uzun sürdüğü ve tersi olduğu bir zamanda ortaya çıktıklarında sağlığa ilişkin daha iyi bir işarettir. Oysa etkilerini birinci günde gösterirlerse, bu ateşin şiddeti, derin ve güçlü düşünce kaynaklıdır” denilmektedir.

‡ Bu cümlelerin Arapça metinden yapılan çevirisi ile Latince metinden yapılan çevirisi arasında farklılık olmasının nedeninin üzerinde çalışılan metindeki “vehc/وهج” kelimesinden kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Eğer bu kelime “vehm/وهم” olarak ele alınırsa, cümlelerin Arapça çevirisinin Latince çevirisiyle uyumlu hale gelebileceği görülmektedir.

§ Bu bölümün Arapça metinde “O söyledi/قال” sözüyle metnin Ahrun’a ait olduğuna işaret ettiği anlaşılırken, Latince metinde “Söylüyorum ki/Dico” sözüyle yer alan açıklamanın devamında olması nedeniyle Rāzî’ye işaret ettiği görülmektedir.

** Latince metinde “hasta sık sık ağzında mercimek ve gül dekoksion suyunu tutmalı ve gözlerine rastık (*antimonium*) ve kafur (*camphora*) ile sürme çekilmeli. Bu tedaviyle her iki göz, gırtlak ve burun delikleri çiçeklerden korunmalıdır” denilmektedir.

†† Latince metinde “Çiçekler menekşe ya da yeşil renkte oldukları zaman ölümcüldürler” denilmektedir.

‡‡ Latince metinde “Modern hekimler içecek olarak yağı çıkartılmış ayran (*lac acetosum*) verme alışkanlığındadırlar” denilmektedir.

§§ Latince metin: “İyi ve kötü belirtilerin bilgisi akut hastalıkların belirtileri bölümünden edinilir.”

“Ahrun söyledi: Onların en iyisi beyaz ve kırmızı olanıdır, en kötüsü ise siyah ve yeşildir, sonra da sarıdır. Eğer çiçek ve kızamığın püskürdüğünü gördüyseniz ve ateş azaldıysa, bunlar iyiliğin belirtisidir.* Eğer ateşin başlangıcında püskürdüyse, o zaman öldürücüdür.†

Söyledi: Eğer çiçeğin püskürmeye başlamış olduğunu biliyorsanız, soğuk ilaç vermekten sakının, çünkü onu boşluğa geri döndürür, ancak, boşluktan püskürsün diye ona rezene ve kereviz içirin ve mercimek pişmiş (dekoksionu) ile ağzını çalkalasin. Ağzında ve boğazında çıkmasından ve ona zarar vermesinden sakının.‡

Söyledi: Eğer çiçek olgunlaşmışsa, bu durumda hastayı pirinç unu üstünde uyut, mersin ve zeytin yaprakları ile tütsüle, çünkü onu kurutur.”

Firdevsu'l-ḥikme fī't-ṭıbb

Ebū'l-Ḥasan 'Alī b. Sehl Rabben et-Ṭaberī tarafından kaleme alınan *Firdevsu'l-ḥikme* yedi nev', 30 maḳāle ve 360^{17,46}/365^{47,49} bāb olarak düzenlenmiştir. Eserde hem Hippokrates, Galenus, Dioskorides, Archigenes, Humuslu Magnes, Aristoteles, Theophrastus, Democritus, Stephanus, Alexander, Anaximenes, Pythagoras gibi Ṭaberī'den önce yaşamış olan hekim ve filozofların,^{17,47} hem de Ṭaberī'nin çağdaşı olan Māserceveyh¹⁷ Yuḥannā b. Māseveyh ve Ḥuneyn b. İshāḳ'ın eserlerinden yararlanmış^{17,48} ve aynı zamanda Caraka, Suśruta gibi Hint yazarları ile *Nidāna* ve *Ashtāngahradaya* gibi Hint tıbbına ait eserler de kaynak olarak kullanılmıştır.^{17,47-49}

Firdevsu'l-ḥikme fī't-ṭıbb'in dördüncü nev'inin, onuncu makalesinin “Ḥumre/Yılcık, Cederī/Çiçek ve bu ikisinin belirtileri ve tedavileri hakkındadır” başlıklı yirmi birinci faslı ve Türkçe çevirisi aşağıda sunulmaktadır:

«الباب الحادى والعشرون فى الحمرة والجدرى وعلامتهما وعلاجهما،

ان احمرت العين والوجه فى حى الدم وثقل البدن والرأس واحتك المنخران وجاء العطاس فهاج كرب وهم شديد دل على ان الجدرى يظهر فينبغي ان يلقى فى العينين كحل معمول بماء المطر وماء الكزبرة او يعصر فى العين ما فى داخل الرمان من قشوره وشحمه او يكحل بالنفط الابيض ويسقى الكشك مع الجلاب او يأخذ من اللك وزن ستة دراهم ومن عدس مغسول غير مقشر وزن ستة دراهم ومن كثيرا وزن ثلاثة دراهم يطبخ بنصف رطل ماء حتى يبقى النصف ويسقى منه فانه يسرع اخراجه، ويكون طعامه عدس مقلو مقشر مطبوخ بماء الرمان وفاكهته الكمثرى والتفاح والسفرجل ورمال حلو، ويحذر ان يلين البطن إلى سبعة ايام ثم يشرب بعد ذلك ماء الكشك مع الجلاب، وهو مرض حاد حريف يلذع الأمعاء ويحدث لذلك منه استطلاق بأخره فينبغي ان لان البطن ان يسقيه قرصة الطباشير وان يطعموا بعد ذلك سبعة ايام عدس مطبوخ بماء الرمان المر مطبوخاً مع القرع او جمار النخل ويوقد بين يديه فى الشتاء الطرفاء والآس وإذا اخذ يجف طلى عليه دقيق الارز مع شيء من زعفران بماء ورد، وان كان الجدرى على لون الرصاص او على السواد ما هو وكان صغاراً ساقطة الرؤوس لا ينفتح فانه رديء جداً وينفع منه وقود الطرفا بين ايديهم اذا اقبل الداء وانحط،»^{36,p:307}

*

“Yirmi birinci bölüm Yılcık ve Çiçek, ikisinin belirtileri ve tedavileri hakkındadır.

Kan hummasında gözlerin ve yüzün kızarması, bedeninin ve başın ağırlaşması, burun deliklerinin kaşınması, aksırık gelmesi, hüzün ve şiddetli kaygının belirmesi, çiçeğin ortaya çıkacağına işarettir. O zaman gözlerin içine yağmur suyu ve kişniş suyuyla yapılmış sürme/rastık çekilir ya da gözün içine narın kabuğunun ve etli kısmının içi sıkılır ya da beyaz yağ ile sürme çekilir, gül suyu ile birlikte keşkek içirilir ya da altı dirhem ağırlığında lak, altı dirhem ağırlığında yıkanmış

* Latince metin: “Çiçekler ve kızamıklar açıkça görünür olduğunda ve ateş başlayıp, azaldığında, bu iyileşme belirtisidir.”

† Latince metin: “Ateş azaldığında görünür olanlar öldürücüdürler.”

‡ Latince metin: “Ayrıca ağız ve gırtlığa zarar verici herhangi bir şey ortaya çıkmaması için sumak da olmalıdır.”

soyulmamış mercimek, üç dirhem ağırlığında kitre alınır, yarım *ratl/rıtl*^{*} suyla yarısı kalana kadar pişirilir ve bundan içirilir, çünkü o çiçeğin dışarı çıkmasını hızlandırır. Yemeği nar suyu ile pişirilmiş soyulmuş, kavrulmuş mercimek, meyvesi ise armut, elma, ayva ve tatlı nar olur. Yedi güne kadar karnın yumuşamasından sakınılır. Sonra keşkek suyu ile birlikte gül suyu içirilir. Çiçek bağırsakları yakan keskin, akut bir hastalıktır ve son aşamasında ishal ortaya çıkar, bu gerçekleştiğinde [hastaya] karnı için *tabāşir*[†] hâpı içirilmeli, ardından yedi gün kabak ya da hurmanın özü ile beraber, ekşi nar suyu ile pişirilmiş mercimek yedirilmelidir. Kışın hastanın önünde ilgin ve mersin ağacı yakılır. Çiçek kurduğunda, üzerine biraz safranla ve gül suyuyla birlikte pirinç unu sürülür. Eğer çiçek kurşun renkli ya da siyaha çalan bir renkteyse, küçükse ve başları düşmüşse açılmaz, çünkü o cidden kötüdür. Hastalık geldiğinde ve çöküş evresine girdiğinde, hastalar önlerinde ilgin yakılmasından yarar görürler.”

Kitābu'z-Zahīre fī 'ilmi't-ṭıbb

Kitābu'z-Zahīre fī 'ilmi't-ṭıbb Sābit b. Qurra'nın tıp alanında yazdığı kabul edilen en tanınmış eseri olup, kitabın girişinde, hastalığın tanımı ve tedavisinde tıp ilminde bilinmesi gereken her şeyi içeren bir kitap olduğu ve bu kitabın zamanının tabii ilimler üstadı Sābit b. Qurra tarafından oğlu Sinān b. Sābit b. Qurra'nın yararlanması için derlendiği bilgisi yer almaktadır.^{37,38} Otuz bir bölümden oluşan eserin 26. Bölümü “hummalar, çiçek ve kızamık, bayıltıcı hummalar, damar kesme ve bayılma çeşitleri” üzerinedir ve ilgili bölüm gözden geçirildiğinde, Galenus'un, Hippokrates'in ve Yuhannā b. Māseveyh'in isimlerine atıfta bulunulduğu ve yine Galenus'un *K. fī Eşnāfi'l-hummeyāt* (περί διαφορᾶς πυρετῶν, *K. el-Buḥrān* (περί κρίσεων), *K. fī Hīlati'l-bur'* (θεραπευτική μέθοδος), *K. fī Mudāwāti'l-amrād ilā Igīqūn* (πρός Γλαύκωνα θεραπευτικῶν), *Tefsīr li-kitābi'l-Fuṣūl* (Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα ζ')) ile Hippokrates'in *Takdimeti'l-ma'rife* (προγνωστικόν), *el-Emrād el-hādde* (περί διαίτης ὀξέων/*De dieta in acutis*) ve *el-Fuṣūl* (ἀφορισμοὶ) adlı eserlerinden alıntılar yapıldığı görülmektedir.[‡] Yine Galenus'un İskenderiye'de özetlenen *Cevāmi' el-İskenderāniyīn* (*Summaria Alexandrinorum*)'inde yer alan 16 eserinden birisi olan *Cevāmi' Eyyāmi'l-buḥrān*'a da atıfta bulunmaktadır.^{30,37,38}

Kitābu'z-Zahīre fī 'ilmi't-ṭıbb'ın “sağlığın korunması üzerine” olan birinci bölümünün sonunda, çiçek ve kızamığın bulaşıcı yedi hastalık arasında sayıldığı ve bu hastalıkları olan kişilerden uzak durulmasının önerildiği görülmektedir:

“Bulaşıcı hastalığı olanlardan uzak durmayı emrettiler, bu çoğunlukla yedidir: lepra (el-cuzām/الجذام), uyuz (el-cereb/الجرب), çiçek (el-cederī/الجدري), kızamık (el-ḥaṣbe/الحصبة), ağız kokusu (el-baḥr/البخر), göz iltihabı (er-remed/الرمد) ve salgın hastalıklar (el-emrād el-vebā'iyye/الأمراض الوبائية).”^{37,p:7,38,f:6r,5}

Kitābu'z-Zahīre fī 'ilmi't-ṭıbb'da yer alan “Cederī/Çiçek ve Haşbe/Kızamık hakkındadır” başlıklı kısım ile Türkçe çevirisi aşağıda yer almaktadır:

* “A. رطل ratl, ritl, s. (pl. ارطال) A weight, in Syria, of about four pounds, and at Baghdad, of about one pound.”^{40,p:978;} “ratl رطل (a.i.): 1. bir litre kadar olan bir mâyi (sıvı) ölçęęi. 2. büyük kadeh. (bkz. piyāle). ratl-ı girān: büyük, ağır ve dolu kadeh.”^{43,p:879.}

† “A. طباشير tabāshīr, s. The siliceous concretion found in the nodes of the bamboo.”^{40,p:1231.}

‡ Eser adlarının Yunanca karşılıkları Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums. Band III. Medizin – Pharmazie – Zoologie – Tierheilkunde Bis ca. 430 H.* başlıklı eserinden alınmıştır.³⁰

§ «ومما أمروا به الحرز/الترز من أصحاب الأمراض الذي/الذي تعدى وهي في الأكثر سبعة: الجدام والجرب والجدري والحصبة والبخر والرمد والأمراض الوبائية.»^{37,p:7,38,f:6r.}

«في الجدرى والحصبة»

وعلامه هاتين العلتين حمى حادة مطبقة مع امتلاء في النبض وانتفاخ الوجه والأصداع والأوداج وخشونة في الحلق والحلاوة في الفم وسيلان الدموع والأنف ووجع شديد في المفاصل والظهر. وش أنواع الجدرى الأسود والأخضر والبنفسجي وبعدها الأصفر. وبعد ذلك الأبيض الرصاصي الذي يذهب عرضاً ويتصل ببعضه ببعض. وخير أنواعه الأحمر المستدير وخاصة اذا ظهر في الثالث ولانت الحمى. وعلاج منه: اذا تهيأ تنقية البدن أن يبادر باخراج الدم ويخرج منه على قدر القوة ويلزم صاحبه بعد ذلك ماء الشعير المطبوخ معه شيء من عناب وعدس مقشر مع السكنجبين المعمول ببزر الخيار المرضوض وبزر الهندبا والاكشوث. وقد يسقى قوم الرايب وليس ذلك عن رأى الأوائل. فان لم يتهيأ تنقية البدن: فيجب أن يتجنب في أوله سقى ماء الشعير وسائر ما يبرده ويسقى ما يظهره بسرعة مثل دواء. صفته: عدس مقشر عشرة دراهم كثيرا خمسة دراهم بزر الرازيانج ثلاثة يطبخ برطل ونصف ماء حتى يبقى الثلث ثم يصفى ويذاف فيه شيء من زعفران ويسقى أو يسقى ماء الرازيانج وعنب الثعلب المصفين بسكر. فان احتيج الى ماء الكرفس جعل فيه. وان احتيج الى حل الطبيعة فليحل بماء الأجاص والجلاب أو الجلنجبين يمرس في ماء الأجاص ويكحل العين بماء الكزبرة الرطبة الذي قد أغلى مع شيء من الأثمد المسحوق وشيء من كافور يقوى الحدقة ولا يخرج فيها شيء.»^{37,pp:164-165,38, f:83v.}

*

“Çiçek ve Kızamık hakkındadır

Akut ve sürekli ateş ile birlikte nabızda dolgunluk, yüzde, şakaklarda ve juguler venlerde şişme, boğazda sertlik, ağız içinde tatlılık, gözyaşı ve burnun akması, eklemlerde ve sırtta şiddetli ağrı bu iki hastalığın belirtileridir. Çiçek çeşitlerinin en kötüsü siyah, yeşil ve menekşe renkli, sonra da sarı renkli olandır. Bundan sonra, enine giden ve birbiriyle birleşen kurşuni beyaz renktekilerdir. Çiçek çeşitlerinin en iyisi yuvarlak ve kırmızı renkte olandır, özellikle de üçüncü [günde] ortaya çıkmış ve ateş azalmışsa. Çiçeğin tedavisi: Bedenin temizlenmesi (purgasyon) mümkünse, kan almayla başlanır ve [hastadan] kuvvetine göre kan alınır, ardından çiçek hastasına biraz hünnap ve soyulmuş mercimekle pişirilmiş arpa suyu ile birlikte, ufalanmış hıyar tohumu, hindiba tohumu ve küskütten yapılmış *sikencubîn** gereklidir. İnsanlara kesilmiş süt içirilebilir ve bu eskilerin görüşü değildir. Eğer bedenin temizlenmesi mümkün değilse, o zaman hastalığın başlangıcında arpa suyundan ve hastalığı soğutacak diğer şeylerden sakınmak gereklidir, hastalığı süratle görünür hale getirecek bir şey, örneğin ilaç içirilir. İlacın tarifi: On dirhem soyulmuş mercimek, beş dirhem kitre ve üç [dirhem] rezene tohumu, bir buçuk *raṭl/riṭl* suyla üçte biri kalana kadar pişirilir, sonra süzülür, içine biraz safran katılır ve içirilir ya da her ikisi de şekerle süzölmüş rezene ve tilki üzümü suyu içirilir. Eğer kereviz suyuna ihtiyaç olursa, içine koyulur. Eğer kabızlığı giderme ihtiyacı olursa, o zaman erik suyu ve gül suyu ile ya da erik suyunda yumuşatılmış *culencubîn*[†] ile yapılmalıdır. Göz bebeğinin güçlenmesi ve orada bir şey çıkmaması için, biraz ezilmiş rastık ve kafur ile birlikte kaynatılmış taze kişniş suyuyla göze sürme çekilmelidir.”

Tartışma

Literatürde yer alan bilgilere göre çiçek hastalığından ilk bahseden kişi olarak kabul edilen Ahrun'un^{1,21} *Kunnāş*'ından yapılan alıntılarında ilkinde, koltukaltlarında ve kasıklarda ortaya çıkan sıcak şişlikler olarak tanımlanan taunlardan bahsedilmektedir ki bu işaret edilen durum büyük olasılıkla hıyarcıklı veba olarak tanımlanan hastalığın bulgularıyla uyumlu görünmektedir. Hemen ardından çiçek ve kızamıktan, bunların çeşitlerinden ve bu çeşitlerin prognozlarından bahsedilmektedir. Çiçek ve kızamığın etiolojisinden

* “A. سکنجبين (from. P. سکنجبين) Oxymel, vinegar with honey.”^{40,p:1067.}; “sikencübîn سکنجبين (a.i.): bal ile sirkenin karıştırılmasından meydana gelen bir şerbet.”^{43,p:952.}

† “A. جلنجبين julencubîn (from P. گلنگبین gyulengyubîn), s. Conserve of roses.”^{40,p:671.}; “gül-engübîn گلنگبین (f.b.i.): bal ile yapılan gül murabbâsı.”^{43,p:298.}

bahsedilirken, bunların yanmış ve safralı kötü kandan ortaya çıktığı bildirilmekte, yine her iki hastalığın belirtilerinin ve tedavilerinin de hastalık ayırımı yapılmadan verildiği görülmektedir. Hastalık sırasında gözün, burnun, ağzın ve boğazın korunmasının önemine vurgu yapıldığı ve bunun için yapılacaklar hakkında bilgi verildiği de dikkat çekmektedir.³³⁻³⁵

Araştırmamızın kapsadığı dönemde İslam dünyasında yazılan eserlerde konunun genellikle “el-cederī ve'l-ḥasbe (çiçek/smallpox ve kızamık/measles)” başlığı altında ele alındığı görülmektedir. *Firdevsu'l-ḥikme fi't-ṭıbb*'da yer alan ve yukarıda çevirisi sunulan bölümün başlığında farklı olarak “el-ḥumre ve'l-cederī” (yılancık/erysipelas ve çiçek/smallpox) isimlerinin yer aldığı fark edilmektedir. Yine Taberī'nin bölümün girişinde yalnızca çiçek hastalığını ele aldığı ve onun belirtilerini sıraladığı görülmekte, buna karşın hastalığın etiolojisi hakkında fazla bir açıklamada bulunmadığı, çok kısa olarak hastalığın “kan humması/حمى الدم” sırasında ortaya çıkabileceğini söylediği ve bundan sonra hemen hastalığın tedavisi ile ilgili açıklamalarına yer verdiği fark edilmektedir.³⁶

Ḥuneyn b. İshāq'ın⁵⁰⁻⁵² verdiği bilgilere göre, Galenik sistemde “Ḥummā” kalpten arterlere geçerek zararlı etkilere neden olan anormal sıcaklık olup, üç çeşidi bulunmaktadır. Ruhlarda olan *ḥummālar* “geçici (ḥummā yevmin/حُمى يوم)”, *ḥıltlarda/humorlarda* olanlar “kokuşmuş (ḥummā al-'ufuna/العفونة)” ve katılarda olanlar da “hektik (ḥummā ad-dıkk/حُمى الدقي)” olarak adlandırılmaktadır.* Humorlarda olanlar ise dört çeşit olup kandan olanlar “sürekli (ḥummā al-muṭbıka/المطبقة/حُمى الدائمة)”, sarı safradan olanlar “tersiyān (ḥummā al-ḡıbb/حُمى الغب)”, balgamdan olanlar “kuotıdyān/her gün olan/التي يكون في كل يوم” ve kara safradan olanlar “kuartan ([ḥummā] ar-rub'/الرُبْع [حُمى])” olarak isimlendirilmişlerdir.† Bu açıklama eşliğinde bakıldığında çiçek hastalığının kanın kokuşması sonucu ortaya çıkabileceğini ve ateşin sürekli olacağını ileri sürmek olası görünmektedir.

Taberī'nin verdiği bilgilerin büyük bir kısmının çiçeğin tedavisi üzerine olduğu göze çarpmakla birlikte, çiçek hastalığının özelliği göz önünde bulundurulduğunda, göze yönelik birtakım öneriler vermesi bu hastalık esnasında gözün korunmasına verdiği önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yedi günden önce ishalden sakınılmaya çalışılması, çiçek hastalığının prognozu ile ilgili bir durumu da ortaya koymaktadır ve ishali çiçek hastalığında çok da iyi bir belirti olarak değerlendirilmediğini söylemek olası görünmektedir. Taberī'nin bölümün sonunda verdiği bilgilerden de çiçeğin “kurşun renkli” ve “siyah renkli” çeşitlerinin olduğu yönünde bir izlenim doğmaktadır.

Ebū Bekr Muḥammed b. Zekerıyyā er-Rāzı'nın ölümünden sonra öğrencileri tarafından derlenen *Kitābu'l-Hāwı fi't-ṭıbb* adlı eserinin⁵³ “çiçek ve kızamığın” ele alındığı 17. Kitabında, Rāzı'nın kaynakları arasında Taberī'nin de yer aldığı ve ondan bu konuda bir alıntı yapılmış olduğu görülmektedir:

«وقال الطبري: إذا احمرت العين والوجه في حمى الدم وثقل البدن والرأس واحتك المنخران وجاء العطاس والغم والكرب فإنه يدل على جدري. فألق في العين كحلاً محكوكاً بماء المطر أو الكزبرة، أو اعصر في العين شحم الرمان، أو اكحل بالنفط[‡] الأبيض وأعط ما يسرع إخراجها، تطبخ ستة دراهم لك مغسول وعدس غير مقشر ستة دراهم، كثيراً ثلاثة دراهم؛ يطبخ

* «كم هي اجناس الحميات ثلثة وما هي جنس الحميات التي تحدث في الروح ويُقال لها حُمى يوم وجنس الحميات التي تكون في الأخلاط ويُقال لها حُمى العفونة وجنس الحميات التي تشبّت بالأعضاء الأصلية الثابتة وهي جنس حُمى الدقي.»^{49,f:52r;50,f:70r,v}

† «كم هي الأنواع العامية الشاملة لحُمى العفونة أما البسيطة المفردة فأربعة وما هي النوع الذي يكون من عفونة الدم وهي الحمى المطبقة و/التي يقال لها سُونوخوس/سجنوخس أي الحمى الدائمة/حُمى دائمة والنوع الذي يكون من عفونة المزة الصفراء وهي حُمى الغب وهي التي تنوب يوماً ويوماً لا يسمي/وتسمى باليونانية طريطاوس والنوع الذي يكون من عفونة البلغم وهي الحمى التي تنوب في كل يوم وتسمى امفمروسوس والنوع الذي/والحمى التي يكون من عفونة المزة السوداء وهي تنوب يوماً ويوماً لا ويسمى باليونانية طلطرطاويس ويُقال لها الرُبْع ويُقال لها الرُبْع وتسمى طلطرطاويس...»^{49,f:52v;50,f:71r,v}

‡ Metinde “النفط” olarak yer alan sözcük “النفط” olmalıdır. Bu kelime Taberī'nin metninde de “النفط” olarak yer almaktadır.

بنصف رطل من الماء حتى يبقى النصف ويسقى منه فإنه يسرع خروجه. ويكون الغداء عدساً مقلوياً مقشراً بماء الرمان والفاكهة القابضة.»^{33,p:2516}

*

“Inquit Tabri quando in febre ethica apparet rubedo oculorum et faciei: et corpus et caput sentitur ponderosum: et adest pruritus narium: sternutatio: angustia et lamentatio: est signum variolarum tunc collirizandi sunt oculi ex antimonio dissoluto in aqua pluviali aut succo coriandri vel succo interioris corticis granati vel pulpe: seu cum naphtha alba vel petroleon: et detur in potu aqua decoctionis lentium excoriatarum drach. vi. dragaganti drach. iii. et aqua in qua decoquantur debet esse in pondere. 5 rot. et buliat ad medietatem et cum hoc acceleratur earum exitus: et dentur eis in cibo lentes excoriate et torrefacte cum succo granatorum et fructibus stipticis.”^{34,35,f:420v}

*

“Ve eṭ-Ṭaberī söyledi: Kan hummasında* göz ve yüz kızardığında, vücut ve kafa ağırlaştığında, burun delikleri kaşındığında, aksırık, gam ve keder geldiğinde, o çiçeğe işaret eder. O zaman göze yağmur ya da kişniş suyuyla ovalanmış rastıkla sürme çekin ya da gözün içine narın etli kısmını sık ya da beyaz petrol yağıyla sürme çek† ve çiçeğin çıkışını hızlandıracak şeyler ver, altı dirhem yıkanmış lak, altı dirhem soyulmamış mercimek, üç dirhem kitre pişirilir. Yarım rıtl suyla yarısı kalana kadar pişirilir ve ondan içirilir, çünkü çiçeğin çıkışını hızlandırır. Gıdası nar suyu ve kabız yapan meyve ile birlikte soyulmuş kavrulmuş mercimek olur.”‡

Bu bölümde yer alan bilgiler Ṭaberī'nin verdiği bilgilerle örtüşmekle birlikte, *Firdevsu'l-ḥikme fī't-ṭıbb*'ın üzerinde çalışma yapılan metninde yer almayan bir bilginin Ṭaberī'ye atıfla *el-Hāvī*'de yer alması oldukça ilginç bir bulgu olarak karşımıza çıkmaktadır:

«الطبري: المري متى اكتحل به يوم ظهور الجدري والحصبة قوى الحدقة وحفظها وأذاب غلظها.»^{33,p:2516}

*

“Tabri cum variole et blactie manifeste apparent et collirizantur oculi cum muri: confortatur pulpa[§] et preservatur ab eis et dissolvitur eorum grossities.”^{34,35,f:420v}

*

“Eṭ-Ṭaberī: Çiçek ve kızamığın ortaya çıktığı gün *murrī*** ile sürme yapıldığında, göz bebeğini güçlendirir, korur ve onun kalınlaşmasını engeller.”

* Latince metinde “hektik ateş (*febris ethica*)” ifadesi kullanılmıştır, ancak “febris ethica” Arapça “hummā ad-dıkk/ حى الدق” karşılığıdır.

† Latince metin: “O zaman gözlere yağmur ya da kişniş suyuyla çözdürülmüş rastık (*antimonium*) ile veya narın iç kabuğunun ya da etli kısmının özümüyle sürme çekilmelidir. Ya da beyaz petrol veya kayadan elde edilen yağ (*petroleon*) ile.”

‡ Latince metin: “Ayrıca içecek içinde altı dirhem kabuğu soyulmuş mercimeğin ve üç dirhem kitrenin dekoksasyon suyu verilmelidir, içerisinde dekoksasyon yapılan su yarım rıtl (*rot*) ağırlığında olmalıdır ve yarıya kadar kaynamalıdır. Çünkü bununla onların (çiçeğin) çıkışı hızlanır. Onlara yiyecek olarak kabuğu soyulmuş, nar özü ve kabız yapan meyveler ile kavrulmuş mercimek verilmelidir.”

§ Çevirisi yapılan Latince metindeki “*pulpa*” sözcüğü 1509 baskısında “*pusilla*” olarak geçmektedir. Arapça “el-ḥadaqa/الحدقة” sözcüğü göz önüne alındığında doğru Latince sözcük “*pupilla*” olmalıdır.

** “A. murrī. a. & s. 1. Pertaining to what is bitter. 2. s. A bitter sauce eaten as a digestive and appetizer with bread.”^{40,p:1819} Latince metinde “*murrī*” sözcüğünün çevirisi yer almamakla birlikte, Latince “*muria*” sözcüğü ile ilişkili olabilir.

Taberî'nin yazdıklarının tartışılmasına başlanırken bölümün başlığında “cederî” ve “humre” kelimelerinin yer aldığından bahsedilmişti. Pek çok sözlükte ve eserde “cederî” sözcüğüne “çiçek/smallpox”, “humre” sözcüğüne ise “yılancık/erysipelas” karşılıklarının kullanıldığı görülmektedir.^{1,17,37,40-43} Bununla birlikte 'Alî b. el-'Abbās el-Mecūsî'nin *Kāmīlu's-şinā'ati't-ṭıbbiyye*^{54,*} ile İbn Hubel el-Bağdādî'nin *Kitābu'l-Muhtārāt fī't-ṭıbb*'ında^{55,†} “çiçek ve kızamığın” ele alındığı bölümlerde “eskilerin (el-ḳudemā'/القدمات)” “el-cederî/الجدري”yi “el-humre/الحمرة” olarak adlandırdıklarının yazıldığı görülmektedir. Bu bilgi eşliğinde değerlendirildiğinde Taberî'nin bölümün başlığında neden “cederî” ve “humre” kelimelerini beraber kullandığını ve neden yalnızca “çiçek hastalığından” bahsettiğinin anlaşılması mümkün olabilmektedir. Bu saptamanın da Lindemann'ın⁵⁶ *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum* adlı eserinde tıp tarihi çalışmaları ilgili yaptığı şu açıklamayla oldukça örtüştüğü fark edilmektedir:

“Geçmişteki hastalıkları teşhis etme meselesi de aynı oranda ciddi bir sorundur. Çoğu tıp tarihçisi, bir hastalığın “gerçekte” hangisi olduğu hakkında kanaat bildirmeyi göze alırken çok ihtiyatlı davranmalıdır. Geriye dönük ya da geçmişe yönelik teşhis koymak tehlikelerle doludur ve çoğunlukla ciddi, hatta bazen gülünç yorum hatalarına yol açar. Zira o dönemde hastalıklar için kullanılan terimler kafamızı karıştırabilir. Kolaylıkla tanıdığımız vücutta su toplanması, veba, çiçek hastalığı gibi hastalık isimleri yanıltıcı olabilir; bunlar, illa modern hastalık türlerine uyuyor diyemeyiz (...) Çiçek hastalığı başlığı genelde kızamık, kızamıkçık ve kızıl hastalıklarını da içeriyordu. Erken modern dönemde sifilis hastalığıysa o çağdaki ismi olan *great pox* (frengi) adıyla tanınıyordu.”^{56,p:49}

Şābit b. Ḳurra'nın ise “Çiçek ve Kızamık hakkındaki” bölümünde, belirtileri sayarken her iki hastalığı beraber ele aldığı, sonrasında ise yalnızca çiçeğin çeşitlerini saymakta olduğu ve bunları da en kötünden en iyiye doğru sıraladığı görülmektedir. Verilen bu bilgi ile çiçeğin çeşitleri hakkında Taberî'nin eksik bıraktığı bazı bilgilerin, döneminin anlayışı doğrultusunda tamamlandığı fark edilmektedir. Bunun yanında Şābit b. Ḳurra'nın çiçek ve kızamığın neden ortaya çıktığı ya da bir başka deyişle etiyolojisi hakkında açık bir bilgi vermediği fark edilmektedir.^{37,38} Bununla birlikte Huneyn'in açıklamaları göz önüne alındığında, “akut sürekli ateş/ حمى حادة مطبقة”in dört humordan/hılttan birisi olan “kan”ın “kokuşması” ile açıklanabileceği, bunun da Taberî'nin verdiği bilgiyle koşutluk gösterdiğini söylemek olası görünmektedir. Bu bölümde de çiçek ve kızamığın tedavisinin oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alındığını ve yine yukarıda da belirttiğimiz nedenle gözün korunabilmesi amacıyla bir reçete verildiğini söylemek mümkün görünmektedir.

Rāzî'nin ve Şābit b. Ḳurra'nın yaşadığı dönemler göz önüne alındığında, Rāzî'nin *Kitābu'l-Hāvī fī't-ṭıbb*'inin 17. kitabında yer alan “Çiçek ve Kızamık” ile ilgili kısmın kaynakları arasında el-Yehūdī, Ahrun, es-Sāhir, İbn Māseveyh, İbn Serābiyūn, Mesīh, Curcīs, Māserceveyh, Baḥtişū' gibi hekimlerin yanı sıra eṭ-Taberî'ye atıfta bulunulurken Şābit b. Ḳurra'nın ya da eseri *Kitābu'z-Zaḥīre fī 'ilmi't-ṭıbb*'in hiç anılmaması ya da alıntı yapılmaması oldukça dikkat çekici bir bulgu olarak önümüzde durmaktadır.

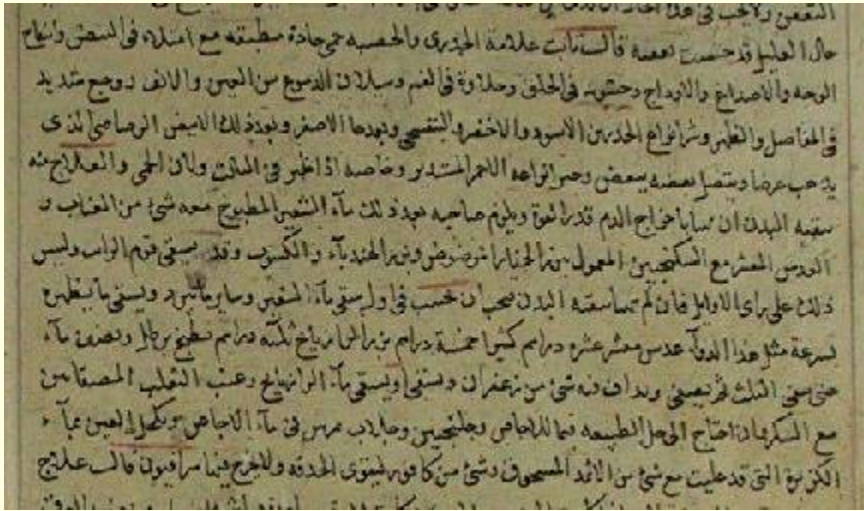
Bu bağlamda Meyerhof'un¹ *Kitābu'z-Zaḥīre fī 'ilmi't-ṭıbb* hakkında yaptığı değerli çalışmasında yer alan bir bilginin oldukça önemli ve açıklayıcı olduğu görülmektedir. Meyerhof,¹ açıklamasında İbn Ebī Uşaybi'a'nın *Uyūnu'l-enbā fī ṭabakāti'l-eṭıbbā'* adlı eserinde verdiği bilgiye dayanarak, Rāzî'ye atfedilen *el-Kitābu'l-Fāḥir fī't-ṭıbb* adlı eserin Rāzî'nin olmadığını, fakat öğrencileri tarafından Rāzî'nin başka bir eseri *Kitābu't-Taḳṣīm ve't-teşcīr*'den derlendiğini, bununla birlikte Yuḥannā b. Serābiyūn'un *Kunnāş*'ı ile birlikte Şābit b. Ḳurra'nın *Zaḥīre*'sinden çok sayıda alıntı içerdiğini ve yazarın da burada basit bir şekilde “Şābit” olarak anıldığını

^{54,p:309} «...وهو الذي تسميه القدماء الحمرة تسميه اليونانيون بنات النار...»*

^{55,p:204} «...وقد كان القدماء يسمون الجدري الحمرة والسريانيون بنات النار...» †

bildirmektedir. Buna karşın, İbn Ebî Uşaybi'a'nın 'Uyūnu'l-enbā fī ṭabaqāti'l-eṭṭibbā' adlı eserinde, *el-Kitābu'l-Fāhîr fî'ṭ-ṭıbb*'ı derleyenlerin Rāzî'nin öğrencileri olduğu ile ilgili bir bilgi yer almadığı görülmektedir.⁵⁷

İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No. 2081'de bulunan *Kitāb-ı Kunnāş-ı fāhîr* nüshasında⁵⁸ Meyerhof'un da bahsettiği gibi Sābit b. Kurrā'nın eserinden alıntı yapılırken, sıklıkla yalnızca "Sābit" isminin kullanılmış olduğu ve "Sābit söyledi/قال ثابت" şeklinde alıntıya başlandığı görülmektedir. *Kitāb-ı Kunnāş-ı fāhîr*'in "Çiçek ve Kızamık" konusu ile ilgili "el-Cederî ve'l-Haşbe" başlıklı bölümünde önce "Muḥammed söyledi/قال محمد" şeklinde er-Rāzî'ye ait açıklamaların verildiği,^{58,f.195v} sonra, "Sābit söyledi/قال ثابت" sözleriyle, yazının bulgular bölümünde çevirisi verilen ve *Kitābu'z-Zahîre fî 'ilmi'ṭ-ṭıbb*'da yer alan bölümün birebir aynı sözlerle buraya alındığı⁵⁸ (**Şekil 1**) ve bölümün bundan sonraki kısmının da "Serāfiyūn söyledi/قال سرافيون"^{58,f.200v} sözleriyle Serābiyūn'dan yapılan bir alıntı ile devam ettiği görülmektedir. Araştırma sırasında fark edilen bir başka bulgu ise "fî ḥummā el-balğamiyye/في حمى البلغمية" adlı bölümde Sābit'in ismiyle birlikte eseri *Zahîre*'nin de isminin anılmasıdır: "ve Sābit *Zahîre*'de Cālīnūs'dan nakletti ki *Kitābu'l-Hummeyāt*'da balğamī ḥummā.../في حمى البلغمية عن جالينوس في كتاب الحميات ان الحمى..."^{58,f.201r}

Şekil 1. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No. 2081'de bulunan *Kitāb-ı Kunnāş-ı fāhîr* nüshasında yer alan "çiçek ve kızamık" ile ilgili *Kitābu'z-Zahîre fî 'ilmi'ṭ-ṭıbb*'dan yapılan alıntı.^{58,f.200v}

Sonuç olarak Orta Çağ'da İslam dünyasının çeviri dönemi olarak adlandırılan zaman dilimi içerisinde çevirisi yapılan Ahrun'un *Kunnāş'ı* ve bu dönemde telif edilen Ṭaberî'nin *Firdevsu'l-ḥikme*'si ile Sābit b. Kurrā'nın *Kitābu'z-Zāhîre*'sinde çiçek ve kızamık hakkında verilen bilgilerin genel olarak hem dönemin tıbbi paradigması olan humoral patoloji teorisinin ilkeleriyle hem de birbiriyle uyumlu oldukları, zaman zaman da birbirlerini tamamladıkları görülmektedir.

Bilgi

Çalışmada çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmacı Katkı Oranı Beyanı

Ahmet Aciduman: Fikir, tasarım, danışmanlık, veri toplama ve işleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Çağatay Aşkit: Fikir, tasarım, danışmanlık, veri toplama ve işleme, analiz ve yorum, kaynak taraması, makale yazımı, eleştirel inceleme.

Kaynaklar

1. Meyerhof M. The "Book of Treasure", an early Arabic treatise on medicine. *Isis* 1930;14(1):55-76.
2. Ullmann M. *Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press; 1978.
3. Holladay AJ, Poole JCF. Thucydides and the Plague of Athens. *The Classical Quarterly* 1979;29(2):282-300.
4. Hooker EM. Buboes in Thucydides? *The Journal of Hellenic Studies* 1958;78:78-83.
5. Collier C. *The History of the Plague of Athens; Translated from Thucydides. With Remarks Explanatory of Its Pathology*. London: David Nutt; 1857.
6. Shrewsbury JFD. The Plague of Athens. *Bulletin of the History of Medicine* 1950;24(1):1-25.
7. Burke A, Cunha BA. The cause of the Plague of Athens: plague, typhoid, thyphus, smallpox, or measles? *Infect Dis Clin N Am* 2004;18:29-43.
8. MacArthur WP. The Athenian Plague: A medical note. *The Classical Quarterly* 1954;4(3/4):171-174.
9. Papagrigrakis MJ, Yapijakis C, Synodinos PN, Bazitopoulou-Valavani E. DNA examination of ancient dental pulp incriminates typhoid fever as a probable cause of the Plague of Athens. *International Journal of Infectious Diseases* 2006;10:206-214.
10. Salway P, Dell W. *Plague of Athens. Greece & Rome* 1955;2(2):62-70.
11. Wylie JAH, Stubbs HW. The Plague of Athens: 430-428 B. C. Epidemic and Epizoötic. *The Classical Quarterly* 1983;33(1):6-11.
12. Littman RJ, Littman ML. The Athenian Plague: Smallpox. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 1969;100:261-275.
13. Littman RJ, Littman ML. Galen and the Antonine Plague. *The American Journal of Philology* 1973;94(3):243-255.
14. Pormann PE, Savage-Smith E. *Medieval Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press; 2007.
15. Ünver AS. Türkiyede veba (Taun) tarihçesi üzerine. *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi* 1935;5:70-88.
16. Meyerhof M. *Science and Medicine*. In: Arnold T, Guillaume A, editors. *The Legacy of Islam*. Oxford: At the Clerandon Press; 1931. pp:311-354.
17. Meyerhof M. Ali at-Tabarî's "Paradise of Wisdom", one of the oldest Arabic compendiums of medicine. *Isis* 1931;16(1):6-54.
18. Rhazes. *De Variolis et Morbilis, Arabice et Latine; cum Aliis Nonnullis Eivsdem Argvmenti. Cvra et Impensis Iohannis Channing*. Londini: Excudebat Gvilielmvs Bowyr; 1766.
19. Abû Becr Mohammed Ibn Zacarîá Ar-Râzî (Commonly Called Rhazes). *A Treatise on the Small-Pox and Measles*. Translated from the Original Arabic by William Alexander Greenhill. London: Printed for the Sydenham Society; 1848.
20. Campbell D. *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*. Vol. 1. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.; 1926. (Reprinted from the edition of 1926, London, First AMS edition published in 1973). New York: AMS Press Inc.; 1973.
21. Garrison FH. *An Introduction to the History of Medicine With Medical Chronology, Suggestions for Study and Bibliographic Data*. 4th ed. Reprinted. Philadelphia and London: W.B. Saunders Company; 1929.
22. Sarton G. *Introduction to the History of Science*. Volume I. From Homer to Omar Khayyam. Reprinted. Published for Carnege Institution of Washington. Baltimore: The Williams & Wilkins Company; 1962.
23. Castiglioni A. *A History of Medicine*. Translated from the Italian and Edited by Krumbhaar EB. 2nd ed. Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf; 1958.
24. Behbehani AM. Rhazes the original portrayer of smallpox. *JAMA* 1984;252(22):3156-3159.
25. Magner LN. Smallpox "most terrible of all the ministers of death". *Int J Dermatol* 1985;24(7):466-470.
26. Erdoğan Y, Köker AH. Razi ve çiçek hastalığı. In: Köker AH, editor. *Ebubekir Razi (865-925). Gevher Nesibe Sultan anısına düzenlenen "Ebubekir Razi Kongresi" Tebliğleri, 14 Mart 1988, Kayseri*. Kayseri: Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü; 1988. pp:17-26.
27. Kaadan AN. Al-Razi's book on smallpox and measles. *Qatar Medical Journal* 2000;9(2):5-8.
28. Ashtiyani SC, Amoozandeh A. Rhazes diagnostic differentiation of smallpox and measles. *Iranian Red Crescent Medical Journal IRCMJ* 2010;12(4):480-483.
29. Band IC, Reichel M. Al Rhazes and the beginning of the end of smallpox. *JAMA Dermatology* 2017;153(5):420.
30. Sezgin F. *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. Band III. *Medizin – Pharmazie – Zoologie – Tierheilkunde Bis ca. 430 H*. Leiden: E. J. Brill; 1970.
31. Kahl O. The Sanskrit, Syriac and Persian Sources in the *Comprehensive Book of Rhazes*. In: Daiber H, Akasoy A, Savage-Smith E, editors. *Islamic Philosophy, Theology and Science. Text and Studies*. Volume 93. Leiden, Boston: Brill; 2015.
32. Ağırakça A. *İslâm Tıp Tarihi [Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar]*. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti.; 2004.
33. Abû Bakr Muḥammad b. Zakariyyâ ar-Râzî. *Al-Ḥāwī fī al-ṭibb*. Murāca'at wa Taḥḥīḥ: D. Muḥammad Muḥammad Ismā'īl. Al-Mujallad al-Sādis [Vol. VI]. Al-Tab'at al-Ulā [First Edition]. Dar Al-Kotob Al-ilmiyah, Beirut, Lebanon; 1421 H./2000 M.
34. Rasis. *Liber Elhavi seu totum continentis Bubikir Zacharie Errasis Filii*, Brescia; 1486.
35. Rasis. *Liber Continens ordinatus et correctus per clarissimum artium et medicine doctorem magistrum Hieronymum Surianum, Bernardinum Benalium, Venetiis*; 1509.
36. 'Alī b. Rabban-al-Ṭabarī. *Firdausu'l-Hikmat or Paradise of Wisdom*. Şiddiqī MZ, editor. Subsided by The E. G. W. Gibb Memorial Trust. Berlin: Buch- u. Kunstdruckerei "Sonne" G. M. B. H.; 1928.

37. Thābit b. Qurra. *Kitāb al-Dhakhīra fī 'ilm al-ṭibb/The Book of Al Dakhīra*. Sobhy G, editor. Qāhira/Cairo: Maṭba'at al-Āmīriyya/Government Press; 1928 (Tıpkıbasım Beyrut: Dār al-Madīna).
38. Thābit b. Qurra. *Al-Dhakhīra fī al-ṭibb*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No. 2028.
39. Elias AE, Elias EE. *Elias' Modern Dictionary Arabic-English*. 9th ed. With Several Additions and Alterations. Cairo U.A.R: Elias Modern Press; 1962.
40. Redhouse JW. *A Turkish and English Lexicon. Shewing in English. The Significations of the Turkish Terms*. New Impression. Beirut: Librairie du Liban; 1996.
41. Steingass F. *A Comprehensive Persian-English Dictionary. Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature. Being Jhonson and Richardson's Persian, Arabic and English Dictionary Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed*. First Edition 1892. First published in İstanbul 2005. İstanbul: Çağrı Yayınları; 2005.
42. Güneş K. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları; 2011.
43. Devellioğlu F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle. Yeniden Düzenlenmiş ve Genişletilmiştir (1993)*. 18. Baskı. (2001) Yayına Hazırlayan: Güneyçal AS. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları; 2001.
44. Meyerhof M. Ahrun (Ahrūn) b. A'yan al-Qass. In: Bearman PJ, Bianquis TH, Bosworth CE, Van Donzel E, Heinrichs WP, editors. *The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Volume XII Supplement*. Leiden: E.J. Brill; 2004. p:52.
45. Meyerhof M. *Medieval Jewish physicians in the near East, from Arabic sources*. Isis 28 (2): 432-460, 1938.
46. Browne EG. *Arabian Medicine İslâm Tıbbı*. Anaş E, çeviren. İstanbul: İnkılâb Yayınları; 2012.
47. Kaya M. *Firdevsü'l-Hikme*. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1996. pp:131-132.
48. Aydın F. Ali b. Rabben et-Taberî hayatı ve eserleri. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1996;1:303-331.
49. Aydın S. *İslam dünyasının ilk tıp ansiklopedisi Firdevsü'l-Hikme ve müellifi 'Alī b. Sehl Rabbān Ṭaberī: Hayatı ve eserleri*. Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı 2013;11(15):17-33.
50. Hunayn b. Ishāq al-'Ibādī. *Masā'il fī'ṭ-ṭibb li-l-muta'allimīn*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, No. 3623.
51. Hunayn b. Ishāq al-'Ibādī. *Masā'il fī'ṭ-ṭibb li-l-muta'allimīn*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, No. 3622.
52. Withington ET. *Medical History from the Earliest Times: A Popular History of the Healing Art*. London: The Scientific Press, Limited;1894.
53. Kâhya E. *Studies of Rhazes Medical Heritage*. D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi. Ayrıbasım. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları; 1982. pp:415-420.
54. 'Alī b. al-'Abbās al-Majūsī. *Kāmil al-Şinā'at al-Ṭibbiyya*, Cilt 1. Kahire (Bulāq): al-Matba'at al-Kubrā al-'Āmira; 1294/1877.
55. Muhadhdhab al-dīn Abī l-Ḥasan 'Alī b. Aḥmad b. Alī b. Hubal al-Baghdādī. *Kitāb al-Mukhtārāt fī l-Ṭibb, al-ṭab'at al-ulā* [Birinci Baskı], al-Juz' al-Rābi' [Dördüncü Cilt]. Ḥaydarābād: Maṭba'at Jam'iyyat Dā'irati l-Ma'ārifi l-'Uthmāniyya (Ḥaydarabat: Osmanlı Maarif Cemiyeti Dairesi Matbaası); 1364.
56. Lindemann M. *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum*. Doğan M, çeviren. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi; 2013.
57. Savage-Smith E, Swain S, van Gelder GJ, eds. *A Literary History of Medicine* (Leiden 2020), https://doi.org/10.1163/37704_0668IbnAbiUsaibia.Tabaqatalitibba.lhomtr-eng1.
58. Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī. *Kitāb-ı Kunnāş-ı fāḥir*. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No. 2081.

Ek-1. Sözlük

İngilizce	Türkçe	Rhazes – Liber Dictus Elhavi	الرازي. الحاوي في الطب
Armpit	Koltuk altı	subassella *subaxilla	الأبط
Groin	Kasık	inguen	الأربية/الأربيان
Rice	Pirinç	Riza *oryza	الأرز
Myrtle	Mersin	Mirtus *myrtus	الآس
Nasal itching	Burun deliklerinde kaşıntı	pruritus narium	احتك المنخران
Body heaviness	Beden ağırlığı	Corpus ponderosum	ثقل البدن
Head heaviness	Kafa ağırlığı	Caput ponderosum	ثقل الرأس
Smallpox	Çiçek hastalığı	variola	الجدري
Pupil	Göz bebeği, iris	pulpa/pusilla *pupilla	الحدقة
Measles	Kızamık	blacciae/blactiae	الحصبة
Throat; pharynx	Boğaz/gırtlak	guttur	حلق
Eye redness	Gözde kızamık	rubedo oculorum	حمرة في العين
Fever; temperature	Yüksek ateş, humma, hararet	febris	الحمى
Drachm; dirham	Dirhem (ağırlık birimi yaklaşık 3,24 gr.)	drachma	درهم/دراهم
Rice flour	Pirinç unu	farina rizis *farina risarum	دقيق الأرز
Bad blood	Kötü kan	malus sanguis	الدم الرديء
Fennel	Rezene	feniculum	الرازيانج
Pound, (453 gms.) (lb.); rottle	Rıtl, bir ağırlık ölçüsü (bölgeye göre değişir ortalama 2564 gr.)	rota	رطل
Pomegranate	Nar	granatum	الربان
Olive	Zeytin ağacı, -zeytin	oliva	الزيتون
Pomegranate pulp	Narın etli kısmı	granati pulpa	شحم الربان
Headache; a splitting headache	Baş ağrısı	soda	صداع
Plague; pestilence	Veba, taun -bulaşıcı hastalık	antram/antrax	الطاعون/الطواعين
Lentil decoction	Mercimek pişmiş	Decoctio lentium	طبخ العدس
Armenian clay	Ermeni çamuru	lutum armenum	الطين الأرمني
Lentils	Mercimek	lens	العدس
Sneezing	Hapşırık, aksırık	sternutatio	العطاس
Nourishment; nutriment; nurture; food; aliment	Besin, gıda, yiyecek	Latince metinde bulunmamaktadır	الغذاء
Grief; sorrow; distress	Gam, üzüntü, keder, tasa	angustia	الغم
Styptic fruit	Kabız edici meyve	fructus stipticus	الفاكهة القابضة
Tragacanth; gum tragacanth	Zamk ağacı, geven <i>Bit.</i>	dragagantum *tragacanthum	كثيراء
Eye powder, (for treating eyes)	Sürme, rastık taşı, göz taşı	antimonium	كحل
Distress; affliction; grief. Agony; anguish; throes.	Hüzün, üzüntü, keder, tasa, endişe, acı, ızdırıp	lamentatio	الكرب
Celery	Kereviz <i>Bit.</i>	apium	الكرفس
Coriander	Kişniş otu	coriandrum	الكزبرة
Lac	Lak, -bir çeşit kırmızı boya	Latince metinde bulunmamaktadır.	لك
Cold water	Soğuk su	aqua frigida	الماء البارد
Rainwater	Yağmur suyu	aqua pluviialis	ماء المطر
White naphta	Beyaz nefit yağı	naphta alba/napt alba	النفط الأبيض
Olive leaf	Zeytin yaprağı	folium olivarum	ورق الزيتون
A swelling; tumour; rising.	Şiş, kabarıklık, ur, tümör	apostema	ورم
Hot swelling	Sıcak şiş	apostema calidum	ورم حار

* Metinde geçen sözcüğün Latince en sık kullanılan biçimlerini göstermektedir.